

Állatnévi eredetű betegségnevek a XVII. század elejéig

1. Az adott kor magyar betegségneveiről a szójegyzékek (BesztSzj., Murm., PestiN., Cal., SzikszF), levelek, kódexek, füveskönyvek (Mel.: Herb., Mel.: Herb. rec., Beythe A.: FivK., Frank.: Haszn.) és a XVI. század végi magyar orvosi könyv (OrvK.) alapján tudomásunk. De találunk ide vonatkozó adatokat Magyary-Kossa Magyar orvosi emlékek című négykötetes munkájában is.

A betegségekre utaló kifejezések száma a különböző források alapján a XVII. század elejéig 250-300-ra tehető. Ezek egy része azonban valójában nem betegségnev, hanem csupán tünetnev (pl.: *ájulás, erőtlenség, az emlékezet eltávozása, fognak fájása, has fájás, testnek elszáradása, veséknek fájása*), sőt bonyolult tünetleírás (1577 k.: *Dwhés busulth bolondsag* [OrvK. I. 20a]; *Ejyel nappal nagy aluuo betegség* [i. m. I. 23a]; *Mozgasnak es erzeke ensegnek el vetelenek betegsege* [i. m. I. 24a]; *Szajnak es Orczanak felre mēnese* [i. m. I. 37a]; *Ha az Zēmzep, de keueset latny vele* [i. m. I. 57a]; *Ornak verenek j̄arasarol* [i. m. I. 74a]; *Torok elēt walo husoknak dagadasarol* [i. m. I. 92b]; *Hasnak Verrel valo mēneserēl* [i. m. I. 186b]; *Ha j̄gēn asj̄th [az gj̄ermēk] mj̄kor aluzj̄k* [i. m. 320b]; 1590: *Oly betegség kiben az Sār viz egyeb testetis el fog`ia* [SzikszF. 161]; *Mikor ember vizelik, de nagy keenal* [i. m. 163]; *Mikor az has, az Sār viz miat vgy meg fualkodik mint egy meg tōltōt tōmlō* [i. m. 165]; *Habbal vagy hertelen tōuō betegség, vagy, hideg leles* [i. m. 170]; stb.).

2. Szokásos volt, hogy betegségeket állatokról is elneveztek, mégpedig többnyire csúszó-mászó, könnyen sikló vagy harapós, mérges, veszélyes állatokról (pl.: *béka, egér, farkas, fene, féreg, gyík, pók, rák*), melyek mint betegségdémonok is léteztek a néphitben (vö. Magyary-Kossa 1929/II.: 285). Az ilyen típusú betegségnevek egész Európában szokásosak voltak, vö. például l. *cancer* 'állat és betegségnev', szláv *rak* 'ua.', német *Krebs* 'ua.', n. *Haarwurm* 'szórféreg', szláv *žaba* 'béka, nyakdaganat', l. *oculus pullinus* 'kerek bőrkeményedés, tyúkszem', n. *Hühnerauge* 'ua.'

2.1. Az állatnévi, illetve az állatnevet is tartalmazó betegségnevek egyik részének a magyarázata az, hogy az ősi babonás hit szerint az ember gyomrába és egyéb belső részeibe – a test nyílásain át – mindenféle utálatos féreg, különösen kígyó, béka, gyík, víziborjú 'pettyes göte' jut be, s ott önálló életet élve elszívja az ember erejét. Ilyen betegségek: 1558: *Vizi boryút vagy bogárt ki meg itt* (Mel.: Herb. Index); 1603 k.: *Kiben beka va-*

gyon (Mel.: Herb. rec. 48); *Az mely emberben feregh vagion* (i. m. 48); *Az kiben kegio vagion* (i. m. 51).

„Ha annak a magyarázatát keresik, hogy honnan származhatik a népnek az a hite, hogy a gyomorban kígyó, béka és más férgek élőködhetnek, és súlyos betegséget okozhatnak, akkor elsősorban az ideges gyomorhurutban vagy más gyomor- és bélbajban sýnlődő ember illúziójára kell gondolnunk. Testi bajainak eredendő okát [...] csak a legritkább esetben sikerül megállapítanunk; rendesen tévedünk benne. Lélektanilag azonban könnyen érthető, hogy mindenképpen igyekszünk kideríteni azt az első reális okot, mely a bajt szerezte, hogy alkalomadtán, újra felvetődése esetén elkerülhessük. Ha pedig ez (mint rendesen) nem sikerül, akkor az intelligens ember mindenféle érzéki illúziókhoz, a nép fia pedig azonkívül rossz szellemek befolyásához, szemmel veréshez, boszorkányokhoz, rontókhoz stb. fordul, s ezek befolyásának tulajdonítja a betegség keletkezését. A rögzött, régi gyomor- és bélbajok alkalmi okát sok esetben az orvos sem tudja megállapítani, s így nem csodálkozhatunk azon, hogy a nép abban az illúzióban keresi a betegség okát, hogy alvó, öntudatlan állapotában, a mezőn vagy erdőben heverve bújít belé a kígyó” (Magyary-Kossa i. m. 106).

Ezt a hitet erősíthette az a tény, hogy emberekben és állatokban előfordulhattak egyes élőködők (giliszta, tetű és galandféreg), melyek gazdájuknak huzamosabb időn át sok kellemetlenséget, sőt súlyos betegséget is okozhattak. A *gilisztára* mint betegségnevre az első adat 1520 k.-ról való: *gholizta* (MNy. 11: 135), a *tetű* első említése: 1395 k.: *tethew* (BesztSzj.). A *galand* (féreg) későbbi német jövevényszó. A galandférget azonban gyakran hitték korábban az emberben élőködő kígyónak.

Melius Herbáriumában a növények betegségekre gyakorolt hatásának leírásakor gyakran van utalás arra, hogy egyes növények alkalmasak a csúszómászók és kétéltűek kiűzésére (*Mērges állatot az emberben meg ōl* [Mel.: Herb. Index]; *Ha [...] Vizi boriút, Bekát meg ittál ki vetteti* [i. m. 115]; stb.).

A *Medicinae variae*-ben (a Melius Péter Herbáriumához kötött recipékben) ilyenfajta tanácsokat találunk: *Gikrol, az kiben gik vagion. Eget bort igik szorgalmatosan* (l. Keserű Bálint 1989: 14); *Fülben valo feregh ellen. Véd vizet az füzfa leuelnek, es mind ket fele ürömmek az vizet öszue elegítsed, es botsasd az fülben s-megh giogiul* (i. h. 16); *Kegio vagy egieb feregh az kiben vagion. Az körösfanak az heiat vagy leuelet megh kel törni, borban megh kel inya adni, s-megh giogiul* (i. h. 33); [*Kegio az ki-*

ben volna.] Az eleuen kenésöt megh kell innya adni, es megh hal benne (i. h. 37).

A csúszómászók emberbe jutásáról s az emberben való élőködéséről való elképzelés nem csupán a babonás néphitben élt. Már Galenus görög származású római orvos is, aki az orvostudomány fejlődését ezer éven át meghatározta, azt állította, hogy az emberben békák, kígyók, gyíkok, csigák stb.-k élhetnek (vö. Magyary-Kossa i. m. 107). Brunshwig, a XV. századi híres német orvos is külön fejezetben tárgyalja Buch der Chirurgia című munkájában (képpel is illusztrálva), hogy hogyan kell a kígyót kihajtani az emberből (i. h.). Sőt az első magyar orvosi könyv is beszél *fülféreg*ről, s tűzféle gyógymódot ajánl a fülben való féreg ellen (OrvK. I. 69b).

2.2. Az állatnévi eredetű betegségnevek második csoportja külön hasonlóság alapján történő névátvitellel keletkezett. Ezek a következők.

- *béka* 'nyelv alatti daganat' (mely fényességével és kerekességével a béka fénylő hasára hasonlít), például: 1577 k.: Az Nyelv alath [...] dagadas lezen, kÿth *Bekanak* hÿnak (OrvK. I. 91a).

- *egér* 'a ló nyakán, füle tövében vagy torkában keletkezett daganat' (TESz.). A TESz. szerint az első adat 1570-80-ból való (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 6: 216).

- *disznószaka*. A TESz. szerint a *szak*² első jelentése 'az állati mirigyek gyulladása, hályogja', 3. jelentése 'torokgyík'. Magyary-Kossa (i. m. 289) szerint a *disznószaka* kifejezés olyasfajta mirigygyulladás, mikor az arc annyira egybeolvad a nyakkal, hogy disznófejszerű látványt nyújt. A kifejezés már Bornemiszánál (1578) is előfordult: Toroc gyíkia, beka levelegie, nyac foga, *diszno szakaia*, keleuene oszollyon (Nemeskürty 1980: 1028).

- *ímpók* ~ *ímpók* 'a lovak ínhüvelytágulata' (TESz.) (mely bizonyos mértékig hasonlít a pók testére); 1585: *in pokos* lo (Cal. 1027).

- *madárkórság* 'a nyelv bénulása'. A névátvitel alapja valószínűleg az a megfigyelés, hogy a madaraknak viszonylag kemény és merev a nyelvük, s az a hangképzésben nem vesz részt (vö. Szőke 1982: 39), akárcsak a benuult nyelvű embernek. Első adat: 1577 k.: Az Nyelwnek gutájáth Magyarul, Madar korsagnak hÿiak (OrvK. I. 91a).

- *szőrféreg* 'mitesszer' (Magyary-Kossa i. m. 311); 1603 k.: *Ször feregh* (Mel.: Herb. rec. 16).

- *torokgyík* 'diftéria'. A torokgyík olyan fertőző betegség, melynek lefolyása során a szájpardon, a nyelvcsapon, a garatíveken és a torokban sárgásszürke, hártyaszerű lepedék keletkezik, mely darabokban válik le, foltokat okozva (vö. Issekutz 1959: 77); 1489: *thorokgyík* (MNy. 70: 474).

- *tyúkszem* 'szemölcs, kis, kerek bőrkeményedés' (TESz.); 1585: *tyuk szöm* (Cal. 185).

2.3. Keletkezettek állatneves betegségnevek belső hasonlóságon alapuló névátvitellel is, elsősorban undok, harapós, mérges állatok nevéből. Ilyenkor az állatnév a betegség súlyosságára, undokságára, rosszindulatú, pusztító voltára utal, s egyben kifejezi a kártékony állatok iránti megvetést is. Ide a következő betegségnevek tartoznak.

- *farkashályog* 'olyasfajta betegség, mikor a szemem semmiféle rendellenesség nem látható, mégis teljesen vak' (vö. Magyary-Kossa i. m. 292). Első adata: 1577 k.: *Farkas halÿog* (OrvK. I. 56a).

- *farkasseb* 'rosszindulatú fekélyes bőrbetegség, bőrfarkas'. Első előfordulása: 1508: *farkasnak sebeuel* (Nádk. 703).

- *farkasvar* 'sárgaság' (TESz.). Első előfordulása: 1533: *Farkas var* (Murm. 904).

- *fene, fene seb*. A *fene* a *fen* igének folyamatos melléknévi ige-neve. Eredetileg a fogait fenő dühös vadállatra vonatkozó jelző volt, majd jelentéstapadással főnévvé önállósult 'vadállat' jelentéssel. Ez utóbbiból fejlődött a 'fekélyes, gennyes, sebes, rákos betegség' jelentés (TESz.). Első adata: 1538: *fene* (PestiN. S1).

- *rák* 'a sejtek kóros burjánzásával járó betegség' (TESz.). Első adata: 1577 k.: *Rak* (OrvK. IV. 10a).

- *zsába*. A hasonló hangalakú szláv 'béka, nyelvrák' szóból származik. Lehetséges azonban, hogy hozzánk 'fájdalmas betegség' jelentéssel került át (TESz.). Első adata: 1595: *farsabat* meggyogit (Beythe A.: FivK. 13).

3. Állatnévi eredetű betegségnevek később is keletkeztek nyelvünkben, például: *borzláb* 'lóbetegség' (Magyary-Kossa i. m. 287), *csík* 'malacok betegsége: kinövés, daganat az ínyen' (ÚMTsz.), *disznóhimlő* 'bárányhimlő' (Magyary-Kossa i. m. 289), *ebag* 'sorvasztó, soványító gyermekbetegség; hóratka; gyermekek hátán angolkór következtében keletkezett púp' (ÚMTsz.), *farkasfog, farkastorok, farkasvakság, fűrjolt, fűrjmonyos szeplő* 'májfolt' (Magyary-Kossa i. m. 295), *halhólyag* 'a szarvasmarha nyelvén jelentkező, az állat pusztulását előidéző betegség' (ÚMTsz.), *nyúlszáj* stb. Az állatnévi eredetű betegségnevek egy része ma is él a köznyelvben, például: *farkastorok, farkasvakság, nyúlszáj, rák, tyúkszem, zsába* stb. Más részük nyelvjárási szintre szorult, például: *béka, ebag, egér, farkashályog, fene, halhólyag, ímpók* stb. (ÚMTsz.). S vannak olyanok is, melyek teljesen eltűntek a nyelvhasználatból, például: *borzláb, bőrfarkas, disznószaka, farkasfene, farkasseb, farkasvar* stb.

SZAKIRODALOM ÉS FORRÁSJEGYZÉK

- Beythe A.: FivK. = Beythe András, *Fives kónűv*. Németújvár, 1595.
- BesztSzj. = Besztercei szójegyzék. 1395 k. Kiadva: Finály Henrik, *A besztercei szószedet*. Budapest, 1892.
- Cal. = Ambrosii Calepini Dictionarivm decem lingvarvm. Leydvni, 1585. Kiadva: *Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből*. Sajtó alá rendezte Melich János. Budapest, 1912.
- Issekutz 1959. *Gyógyszertan és gyógyítás II*. Medicina Könyvkiadó, Budapest.
- Magyary-Kossa 1929. *Magyar orvosi emlékek I–IV*. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest.
- Mel.: Herb. = Melius Juhász Péter, *Herbarium*. Kolozsvár, 1558, de l. még Szabó T. Attila (szerk.): *Melius Péter Herbarium*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979.
- Mel.: Herb. rec. = Medicinae Variæ. Melius Juhász Péter Herbariumához kötött recipék, 1603 k. In: Keserű Bálint (szerk.): *Medicusi és borbélyi mesterség*. Kiadja a József Attila Tudományegyetem I. Sz. Irodalomtörténeti Tanszéke az MTA Irodalomtudományi Intézetének támogatásával, Budapest–Szeged, 1989.
- Murm. = Lexicon Joannis Murmellii... Krakkó, 1533. Kiadva: *A Murmelius-féle latin–magyar szójegyzék 1533-ból*. Közzétette Szamota István. Budapest, 1896.
- Nemeskürty 1980. Nemeskürty István (szerk.), *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- OrvK. = *XVI. századi magyar orvosi könyv*. Bevezetéssel ellátva közzétette Varjas Béla. Sárkány Nyomda, Kolozsvár, 1943. [Első kéz: 1577 k., második kéz: XVIII. sz. e.]
- PestiN. = Pesti Gábor, *Nomenclatvra sex lingvarvm...* Bécs, 1538. Kiadta: Erdődi János és Molnár József. Budapest, 1975. (Fontes 2.)
- SziksZF. = Szikszai Fabricius Balázs, *Nomenclatvra Dictionarium Latino vngaricum*. Debrecen, 1590. Kiadta: Melich János: Szikszai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzéke. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1906.
- Szóke Péter 1982. *A zene eredete és három világa*. Magvető Kiadó, Budapest.